

Terör ile Büyüme Arasındaki İlişki: Literatür İncelemesi

Mehmet Zeki Ak¹

M. Kemal Aydın²

Mustafa Dindar³

Özet: Terörizm ile büyüme arasındaki ilişkiyi sorgulayan çalışmalarda yaklaşım ve yöntem farklılıkları bulunmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmaların mekân farklılıklarını dikkate alan yöntemleri tercih ettiği görülmektedir. Diğer taraftan kurulan ekonometrik modeller, terörün göstergesi olarak hangi değişkenin alınacağı sorusuna tatmin edici bir cevap verebilmiş değildir. Yaklaşım ve yöntem farklılıkları, zaten nicelik itibariyle sınırlı olan bu çalışmaların ortaya koyduğu bulguları mukayese etmeyi güçleştirmektedir. Bu farklılıklara rağmen bütün çalışmalar terörün büyümeyi negatif etkilediğine vurgu yapmaktadır. Çalışmaların bir diğer vurgusu, terör eylemlerinden kaynaklanan etkilerin zaman ve mekân itibariyle farklı olduğu şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, İktisadi Büyüme,

1.

1.1. *Terör ve terörizm* kavramları, tarihsel deneyimler temelinde farklı değerlendirmelere tabi tutularak farklı vurgular üzerinden tanımlanmıştır. Öncelikle belirtilmelidir ki *terör* kavramı ile kastedilen sadece

1. Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

2. Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

3. Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

şiddet eyleminin kendisi değildir; şiddet eylemine göndermeler yapılarak yaratılan korku ortamı da terör olgusuna dâhildir. Öte yandan şiddet kullanımı, siyasî / ideolojik birtakım amaçlara dönük, örgütlü, sistemli ve sürekli olduğunda ise *terörizm* olarak isimlendirilmektedir. Şöyle de ifade edilebilir: Şiddet, siyasî / ideolojik sorunları çözücü bir yöntem olarak benimseniyor ise, bunun adı terörizmdir.

Bu çalışmada ‘siyasî amaçlı şiddet, korku, tehdit, yasa dışılık’ olarak algılanan terörizm ile iktisadi faaliyetler arasındaki ilişkiyi sorgulayan literatür incelenmektedir. Bu inceleme, yaklaşım ve yöntem tercihleri itibariyle bu çalışmaların nasıl bir değişime uğradığını görme imkânı verecek biçimde yapılmaktadır.

1.2. Terör, ulusal bir ekonomiyi istikrarsızlaştırmaya dönük olarak kullanılan bir araçtır. Şöyle de söylenebilir: Terör eylemlerinin kısa vadeli hedefi ekonomik büyümeyi kesintiye uğratmaktır. Nitekim bu eylemler, ekonomik istikrarı *kademeli bir biçimde bozan sert bir iklim* oluşturmaktadır. Bu iklimi, *Gaibulloev ve Sandler*’den (2012) istifade ederek şöyle tasvir edebiliriz: Terör eylemlerinin ilk etkisi, belirsizliklerin artması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu etki, bir taraftan yatırımları duraklatırken bir taraftan da iktisadi işlemlerin maliyetini yükselterek firmaların kâr marjını azaltmaktadır. Bu esnada yurtiçi tasarrufların bir bölümü terör eylemlerini durdurmak için askeri amaçlı olarak harcanmaktadır. Bir başka ifade ile terörle mücadele, kamu [hatta özel] yatırım harcamalarını *dışlamaktadır*. Terör eylemlerinin bir başka etkisi, fiziki altyapı ile sabit sermayenin tahrip olması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Son etki, turizm gelirleri ile doğrudan yabancı sermaye girişlerinin azalmasıdır.

Terörizmden kaynaklanan ekonomik kayıpları, *Öcal ve Yıldırım*’ı (2010) izleyerek üç başlık altında inceleyebiliriz: [a] *Kısa Vadeli Doğrudan Etkiler*: Terör saldırılarının ilk ve doğrudan etkisi, can kayıpları ile mülkiyet ve altyapıda yol açtığı tahribattır. Bu tahribatı gidermek için yapılan harcamalar önemli bir maliyet unsurudur. [b] *Orta Vadeli*

Güven Etkileri: Terör eylemlerinin yarattığı korku ve güvensizlik ortamı, *orta vadede* tüketim ve yatırım eğilimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Düşen harcama iştahı, normal iş çevrimleri ve ticaret kanalı ile diğer ekonomilere sirayet etmektedir. [b] *Uzun Vadeli Verimlilik Etkileri:* Terörle mücadele kapsamında artırılan güvenlik önlemleri, *uzun vadede* işlem maliyetlerini yükselterek verimliliği düşürecektir.

1.3. Terör eylemlerinin ekonomik etkileri üzerine yapılan çalışmalar, iki başlık altında incelenmektedir: *Birinci Dünya Savaşı*'nın bitiminden itibaren 2001 yılında vuku bulan *11 Eylül Saldırıları*'na kadar geçen yaklaşık altmış yıl boyunca yapılan *birinci dalga çalışmalar* ve *11 Eylül Saldırıları*'ndan sonra yapılan *ikinci dalga çalışmalar*.

Birinci dalga çalışmalar üç aşamalı olarak değerlendirilebilir: *Birinci Savaş* ile *İkinci Savaş* arasında, savaşın ve barışın ekonomik sonuçlarını anlamaya dönük olarak yapılan çalışmalar, *ilk* aşamayı oluşturmaktadır.⁴ Söz konusu dönemde terör eylemlerinin ekonomik sonuçlarına çok fazla önem atfedildiği söylenemez. Keza terör eylemlerinin ekonomik sonuçlarına odaklı literatür *ikinci* aşamada, yani 1960'ların sonundan itibaren teşekkül etmeye başlamıştır. Bu çalışmalar iktisat biliminden ziyade siyaset biliminin [kısmen sosyolojinin] etkisi altındadır. Yeterli düzeyde veri ve teorik altyapı olmadığı için, siyaset bilimi, terörizmin etkilerini kavramsal bir çerçeve içinde tarihsel bir analize tabi tutmaktadır. Terör eylemlerinin ekonomik etkilerine ilişkin ilk analitik çalışma, *birinci dalga*'nın *üçüncü* aşamasında yapılmıştır. *Landes* (1978) tarafından yapılan bu çalışmada, 1961-79 döneminde gerçekleşen uçak kaçırma eylemlerine karşı ABD yönetiminin verdiği mücadelenin caydırıcı etkilerini tahmin etmeye dönük bir çaba söz konusudur (Blomberg, 2004a: 1008).

Bununla birlikte terörizmin ekonomik sonuçları, *11 Eylül Saldırıla-*

4. Keynes (1919), Pigou (1940), Meade (1940) ve Robbins (1942) tarafından yapılan çalışmalar örnek olarak gösterilebilir (Blomberg, 2004a: 1008).

rı'na kadar, çok fazla ilgi odağı olmuş değildir. Söz konusu saldırılardan itibaren, *doğrudan doğruya* terörizmin ekonomik sonuçlarına odaklanmış *ikinci dalga* çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Son yıllarda, *Suriye*'den kalkarak önce komşu ülkeleri sonra Avrupa ülkelerini etkisi altına alan büyük terör dalgası, konunun önemini artırmaktadır (Sandler, 2014: 257-58).

2.

Terör eylemlerinin ekonomik büyüme sürecine yaptığı etkileri inceleyen çalışmalarda, ağırlıklı olarak *yatay kesit*, *zaman serisi* ve *panel veri* gibi ekonometrik yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin ülkeler arasındaki sosyoekonomik farklılıkları göz ardı ettiği yönünde çekişmeler olduğu için son zamanlarda mekânsal ekonometrik yöntemler tercih edilmektedir. Bir başka ifade ile terör eylemlerinin büyüme sürecine etkileri, mekânsal farklılıkları dikkate alan *coğrafi ağırlıklı regresyon yöntemi* kullanılarak incelenmektedir. Bu çerçevede yapılan çalışmaları üç başlık altında toplayabiliriz.

2.1. Birinci grup çalışmalar, mukayeseli ülke analizleri temelinde gerçekleştirilmiştir. 2000'li yılların başından itibaren yaygınlık kazanan bu çalışmalarda ülkelerarası karşılaştırma yapmaya imkân veren *çok ülkeli yatay kesit* ve *panel veri* yöntemleri kullanılmıştır. *Blomberg ve diğerleri* (2004a) ile *Tavares* (2004) tarafından yapılan çalışmalar, *birinci grup* çalışmaların öncüleri olarak gösterilebilir.

Blomberg ve diğerleri (2004a), *çok ülkeli yatay kesit* yöntemini kullanarak 1968-2000 dönemi itibarıyla uluslararası terörizmin makroekonomik sonuçlarını incelemiştir. Çalışmanın temel bulguları şöyledir: [a] Terör eylemlerinin yoğunlaşmasının büyüme üzerindeki etkisi negatiftir. [b] Bununla birlikte savaşlardan ve iç çatışmalardan kaynaklanan etki ile mukayese edildiğinde, bu etkinin daha az şiddetli ve daha az kalıcı olduğu görülmektedir. [c] Terör eylemleri iktisadi alanı, kamu harcamaları ağırlıklı olarak yeniden şekillendirmektedir. [d] Terör

eylemleri, görülme sıklığı ve makroekonomik sonuçları itibariyle, coğrafi bölgelere ve siyasi yönetim biçimlerine göre farklılaşmaktadır. Terörizmin büyüme üzerindeki negatif etkisinin, *gelişmiş* ülkelere göre *gelişmekte olan* ülkelerde daha şiddetli [istatistik olarak daha anlamlı] olduğu gözlenmektedir.

Çok ülkeli yatay kesit yöntemi kullanılarak yapılan bir diğer çalışma Tavares'e (2004) aittir. Terör eylemlerinin büyüme sürecine olan etkisini ölçmeyi amaçlayan bu çalışmada, 1987-2001 dönemi verileri kullanılmıştır. Büyümenin göstergesi olarak *kişi başına gayrisafi yurtiçi hâsıla değeri*, terörün göstergesi olarak da *saldırıların sayısı* veya *ölen insan sayısı* alınmıştır. Şu üç sorunun cevabı aramaktadır: Terör eylemlerinin temel belirleyicileri nelerdir? Bu eylemler, ekonomiye hangi ölçüde bir maliyet yüklemektedir? Ülkenin demokratikleşme düzeyi bu maliyeti etkilemekte midir? Bu sorular etrafında yürütülen çalışma şu iki bulguyu ortaya koymaktadır: [a] Terör eylemleri büyümeyi negatif etkilemektedir. [b] Demokratikleşme düzeyi yükseldikçe terör eylemlerinin ekonomiye yüklediği maliyet azalmaktadır.

Bu iki çalışma, terörizm ile büyüme arasındaki ilişkiyi anlama çabası olarak kayda değer olmakla birlikte, hem ekonometrik yöntem tercihi hem de ülke, zaman ve değişken seçimi itibariyle yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Temel eleştiri şudur: *Çok ülkeli yatay kesit* yöntemi, incelenen ülkelerin benzer sosyoekonomik yapıya sahip olduğu varsayımı üzerine inşa edildiği için, yanıltıcı bulgular ortaya koymaktadır. Nitekim daha sonra yapılan çalışmalarda *çok ülkeli yatay kesit* yöntemi ile birlikte zamana göre değişim gösteren ve çok sayıda gösterge ile gözlem dönemini ihtiva eden *panel veri* ve *dinamik panel veri* yöntemi kullanılmaya başlamıştır.

Blomberg ve diğerleri (2004b), aynı yıl içinde bu eleştirileri dikkate alan ikinci bir çalışma yaparak, terör eylemlerinin büyüme üzerindeki etkisini konjonktür dalgalanmaları temelinde incelemiştir. 1968-1991 dönemi verilerinin kullanıldığı bu çalışmada 127 ülke için *panel veri*

analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, iktisadi faaliyet ve terörizm birbirinden bağımsız değildir. Daha doğrusu iktisadi faaliyetlerin azalması terör eylemlerini artırmaktadır. Diğer taraftan eylemlerin yoğunluğu, konjonktür dalgalanmalarına bağlı olarak değişmektedir: Durgunluk / daralma döneminde terör eylemleri daha fazla olmaktadır.

Gaibulloev ve Sandler (2009), çatışmaların ve terör eylemlerinin kişi başına gelir artışı üzerindeki etkisini ölçmek için, 1970-2004 dönemi verilerini kullanarak 42 Asya ülkesi için *panel veri analizi* yapmıştır. Çalışmanın ortaya koyduğu temel bulgu şudur: Bir milyon kişi başına düşen her ilave terör eylemi, kişi başına düşen gelir [gayrisafi yurtiçi hâsıla] artışını yüzde 1.5 oranında azaltmaktadır. Terör eylemlerinin büyümeyi sınırlandırıcı bu etkisi, yurtiçi yatırımların azalması ve kamu harcamalarının genişlemesi biçiminde tezahür eden bir süreçten beslenmektedir. Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer bulgu, terör eylemlerinin büyümeyi sınırlandırıcı bu etkisinin, *gelişmiş* ülkelerde daha hızlı bir biçimde giderilebildiğine işaret etmektedir.

Bir sonraki çalışmada *Gaibulloev ve Sandler* (2011) söz konusu etkiyi, terör eylemlerinin *uluslararası* ve *ulusal* ayrımına tabi tutulduğu bir düzlemde ölçmektedir. 1970-2007 dönemi verilerinin kullanıldığı bu çalışmada 51 Afrika ülkesi için *panel veri analizi* yapılmıştır. Temel bulgu şudur: *Uluslararası terör eylemleri*, ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir negatif etki bırakmaktadır. Buna mukabil *ulusal terör eylemleri*, kişi başına düşen reel gelir artışını pek etkilememektedir.

Terörizmin büyüme üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını sorgulayan bir diğer çalışma, yine *Blomberg ve diğerleri* (2011) tarafından yapılmıştır. 1968-2004 verileri temelinde 46 *Sahraaltı Afrika* ülkesinin incelendiği bu çalışmada da yöntem olarak *panel veri analizi* tercih edilmiştir. Çalışmanın ortaya koyduğu temel bulgular şunlardır: *Sahraaltı Afrika*, dünyanın diğer bölgelerine göre terör saldırılarına daha az maruz kalmaktadır. Buna mukabil terörün büyüme üzerindeki menfi etkisi bu coğrafyada daha güçlüdür. Bir başka ifade

ile bu coğrafyanın petrole bağımlı ekonomilerinin terör eylemlerine karşı esnekliği / direnci daha düşüktür. Bununla birlikte 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren iktisadi ve siyasi alanda vuku bulan birtakım gelişmelerin [büyüme ve ihracat performansının artması, demokratikleşme sürecinin canlanması] bir yansıması olarak, bu esnekliğin / direncin arttığı gözlenmektedir.

Llussa ve Tavares (2011), terör eylemlerinin ekonomik maliyetini farklı *makroekonomik büyüklükler* temelinde ölçmektedir. 187 ülkenin 1970-2007 dönemi verileri kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada *panel veri analizi* uygulanmıştır. Temel bulgu şöyledir: Özel tüketim ve yatırım harcamalarını daraltan terör eylemlerinin, kamu tüketimi ve ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Meierrieks ve Gries (2012), terör eylemlerinin büyüme üzerindeki etkisini ölçmek için, 18 *Latin Amerika* ülkesinin 1970-2007 verilerini kullanarak *panel nedensellik analizi* yapmıştır. Bu çalışmada büyümenin göstergesi olarak, diğer çalışmalarda olduğu gibi, kişi başına gayri-safi yurtiçi hâsılada kaydedilen artış oranı alınmıştır. Terör eylemlerinin göstergesi olarak da insan kayıpları kullanılmıştır. Analiz, terör eylemleri ile büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığını ortaya koymaktadır. *Meierrieks ve Gries*, diğer çalışmaların bulgularına ters düşen bu bulguyu şu şekilde yorumlamaktadır: *Latin Amerika*'da yaşanan terör eylemleri ekonomik performansa zarar verecek boyutlarda değildir. Dahası incelenen ekonomiler, terör faaliyetlerinin negatif etkilerini hazmedecek esnekliğe sahiptir.

Terör eylemleri ile büyüme performansı arasındaki ilişkiyi göstermek için *Gaibullov ve Sandler* (2012), 99 ülkenin 1970-2009 verilerini kullanarak *panel veri analizi* yapmıştır. Dünyanın beş bölge olarak düşünüldüğü bu çalışma, geleneksel yaklaşımın aksine, terör eylemlerinin büyümeyi menfi yönde etkilemediğini ileri sürmektedir. Bir başka ifade ile incelenen ülkeler, terörün büyüme üzerindeki negatif etkisini giderecek mekanizmalara sahiptir.

Meierrieks ve Gries (2013), terör eylemleri ile büyüme performansı arasındaki ilişkiyi, *mekân* boyutunun [ülke / bölge] yanı sıra *zaman* boyutunu [*Soğuk Savaş* ve sonrası] da dikkate alarak incelemiştir. 160 ülkeye ait 1970-2007 verilerinin kullanıldığı bu çalışmada, diğer birçok çalışmada olduğu gibi, *panel veri analizi* yapılmıştır. Çalışmanın *zaman boyutu* bağlamında ortaya koyduğu temel bulgu şöyledir: *Soğuk Savaş* yıllarında nedensellik ilişkisinin yönü *büyüme*'den *terör*'e doğrudur [büyüme terörü etkilemektedir]. *Soğuk Savaş*'tan sonra ise bu ilişki tersine dönmüştür [artık terör büyümeyi etkilemektedir]. Çalışmanın müelliflerine göre bu durum, *Soğuk Savaş*'ın ardından ideolojik eğilimlerde [*sol ideoloji* gerilerken *din ve milliyetçi ideoloji* yükselmektedir] ve terör eylemlerinin coğrafi dağılımında [terör eylemleri Batı Avrupa ile Latin Amerika'dan Afrika ile Ortadoğu'ya kaymaktadır] meydana gelen değişmelerin bir sonucudur. Öte yandan çalışmanın *mekân boyutu* bağlamında ortaya koyduğu temel bulgu şöyledir: Nedensellik ilişkisinin yönü ve derecesi, ülkenin kalkınma düzeyi, yasal-kurumsal altyapısı gibi faktörler tarafından belirlenmektedir.

Choi (2014), 127 ülkenin 1970-2007 dönemine ait verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, daha önce yapılmış çalışmalara şu temel eleştiriyi getirmektedir: Terör eylemleri ile ekonominin genel büyüme hızı arasında nedensellik ilişkisi tespit etmek çok anlamlı olmayabilir. Zira terör eylemlerinin büyüme performansı üzerindeki etkisi, bir sektörden diğerine değişebilmektedir. Diğer taraftan bazı sektörlerde kaydedilen belli bir büyüme, terör eylemlerinin belli biçimlerini *teşvik edici* ya da *caydırıcı* sonuçlar doğurabilmektedir. *Choi*, bu eleştiriden hareket ederek literatüre iki önemli katkı yapmaktadır: [a] Büyümenin göstergesi olarak *tarım* üretimi ile *sanayi* üretiminde kaydedilen artış oranlarını almıştır. [b] Terör eylemlerini, *yurtiçi terör saldırıları*, *uluslararası terör saldırıları* ve *intihar saldırıları* şeklinde tasnif etmiştir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu temel bulgu ise şöyledir: Tarım sektöründe sağlanan yüksek oranlı bir büyüme ile terör eylemleri arasında kayda de-

ğer bir nedensellik ilişkisi yoktur. Buna mukabil sanayi sektöründe sağlanan yüksek oranlı bir büyümenin terör eylemlerini azaltıcı bir etkisi bulunmaktadır.

Terör eylemlerinin tetiklediği enflasyonist baskıların büyüme üzerindeki etkilerini göstermek için *Akıncı ve diğerleri* (2014), 45'i *gelişmiş*, 77'si *gelişmekte olan* ve 30'u *azgelişmiş* olmak üzere toplam 152 ülkenin 2002-2011 verilerini kullanarak alınarak *iki aşamalı en küçük kareler analizi* yapmıştır. Analiz sonuçlarına göre üç ülke grubunda da terör eylemleri enflasyon düzeyini yükselterek büyüme sürecini kesintiye uğratmaktadır. Bir başka ifade ile terör eylemleri, enflasyon üzerinden büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan bu *etki, gelişmekte olan* ve *azgelişmiş* ülkelerde daha güçlüdür.

Küreselleşme, terör eylemlerinin büyüme üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmakta mıdır? *Younas* (2015), 120 *gelişmekte olan* ülkenin 1976-2008 verileri temelinde *dinamik panel veri analizi* yaparak bu sorunun cevabını aramıştır. Kurulan modelin sadece *gelişmekte olan* ülkeleri içermesinin sebepleri şunlardır: [a] *Gelişmiş* ülkelerin iktisadi yapısı, terörün büyümeyi baskılama etkisinden kaçınma imkânını artırmaktadır. Öte yandan bu ülkeler, terörden kaynaklanan şokları bertaraf edecek para ve maliye politikası araçlarına sahiptir. [b] Buna mukabil ekonomileri hacim olarak daha küçük olan *gelişmekte olan* ülkeler bu tür imkânlardan yoksundur. Dahası 1980'li yılların başından itibaren, bu ülkelerin terör gruplarının örgütlenmesi için daha müsait olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular ise şöyledir: [a] Hem *yurtiçi* hem de *uluslararası* terör eylemleri büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak *uluslararası* terör eylemlerinin büyüme üzerindeki negatif etkisi, diğerine göre çok daha büyüktür. [b] Küreselleşme, terör eylemlerinin büyüme üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaktadır.

2.2. Zaman serisi analizi temelinde gerçekleştirilen *ikinci grup çalışmalar*, terör eylemleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi *ülke özelinde* incelemektedir. Güvenilir olmayan veri tabanları kullanılarak gerçek-

leştiriliyor olduğu için, bu çalışmalara kuşkuyla yaklaşılmaktadır.

Bu çalışmaların ilklerinden biri olarak *Araz ve diğerleri* (2009) tarafından yapılan çalışmayı gösterebiliriz. *Araz ve diğerleri*, 1987-2004 dönemine ait üçer aylık veriler temelinde *doğrusal olmayan tahmin teknikleri* kullanarak, Türkiye’de terör eylemleri ile ekonomik faaliyetler arasındaki asimetrik ilişkiyi incelemiştir. Çalışma, söz konusu ilişkinin ekonominin *genişleme* ve *daralma* dönemlerinde farklı biçimlerde tezahür ettiğini ortaya koymaktadır: Terör eylemlerinin iktisadi alan üzerindeki negatif etkisi *genişleme* dönemlerinde son derece güçlüdür. Öte yandan *genişleme* dönemlerinde kaydedilen büyümenin terör eylemlerini azaltıcı bir etkisi bulunmamaktadır. Çalışmanın müellifleri bu bulguyu şöyle yorumlamaktadır: İktisadi performansın artması siyasi çatışma düzeyini azaltmayabilir. Bununla birlikte söz konusu performansın azalması terör eylemlerinin şiddetini artırmaktadır.

Gries ve diğerleri (2011), *ulusal* terör eylemleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi göstermek için *Hsiao-Granger yaklaşımı* ile bir zaman serisi analizi yapmıştır. Yedi Avrupa ülkesine [Fransa, Almanya, Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya ve İngiltere] ait 1950-2004 dönemi verilerinin kullanıldığı bu analizde büyümenin göstergesi olarak *kişi başına düşen reel gayrisafi yurtiçi hâsılada kaydedilen artış*, terörün göstergesi olarak da *bir yıl içinde yurtiçi terör saldırıları sonucu ölen ve yaralananların sayısı* alınmıştır. Bu analizin ortaya koyduğu bulgulara göre, söz konusu ülkelerde [bilhassa Almanya, Portekiz ve İspanya’da] kaydedilen büyüme, terör eylemlerinin fırsat maliyetini artırarak siyasi şiddet kullanımının azalmasını mümkün kılmaktadır.

Terör eylemleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi ülke özelinde inceleyen bir diğer çalışma *Shahbaz* (2013) tarafından yapılmıştır. *ARDL sınır testi yaklaşımı* ve *VECM Granger nedensellik yaklaşımı* ile Pakistan için kurulan *iki değişkenli* model, enflasyon, büyüme ve terör arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu tespit etmektedir. Modelin ortaya koyduğu bir başka bulguya göre, yüksek enflasyon gelir bölüşümünü

bozarak yoksulları terör eylemlerine karşı savunmasız hale düşürmektedir. Modelin diğer bulguları ise şunlardır: [a] Kısa dönemde *terörden büyümeye doğru* yürüyen tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. [b] Uzun dönemde *büyüme*, terör eylemlerinin düzeyini belirleyen unsurlardan biridir. [c] Enflasyon terör eylemlerini tetiklemektedir. [d] Sürdürülebilir bir düşük enflasyon ortamı, terör eylemlerinin azalmasını mümkün kılacaktır.

Terör eylemleri ile büyüme arasındaki ilişki, *iki değişkenli* bu modelin yanı sıra *çok değişkenli* modeller kurularak da incelenmiştir. Nitekim *Shahbaz ve diğerleri* (2013), *çok değişkenli* bir model üzerinden terörizmin büyümeyi sınırlandırıp sınırlandırmadığını tartışmaktadır. Bu çalışmada *büyüme* bağımlı değişken olarak, *sermaye birikimi*, *dışa açıklık* ve *terör* bağımsız değişkenler olarak alınmıştır. *ARDL sınır testi analizi*, bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu göstermektedir. *Granger analizi* ise büyümeden teröre doğru çalışan tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmektedir. Modelin ortaya koyduğu bulgulara göre terör eylemleri, fiziki ve beşeri sermaye birikimini tahrip ederek büyüme sürecini kesintiye uğratmaktadır. Bu *doğrudan* etkinin yanı sıra bir de *dolaylı* etki söz konusu olmaktadır: Terör eylemleri, yatırım iklimini de bozmaktadır.

2.3. Üçüncü grup çalışmalar ise, bir ülkenin belli bir bölgesinde yoğunlaşan terör eylemlerinin bölge ekonomisine olan etkilerini, *coğrafi ağırlıklı regresyon* ve *sentetik kontrol* yöntemi ile incelemektedir. Son yıllarda *ayrılıkçı* amaçlara dönük olarak bazı ülkelerin belli bölgelelerinde yoğunluk kazanan terör eylemleri, bu tür çalışmaları önemli ve cazip kılmaktadır.

Abadie ve Gardeazabal'ın (2003) çalışması, bu bağlamda yapılmış öncü çalışmalardan biri olarak gösterilebilir. Bu çalışma, İspanya'nın *Bask* bölgesi özelinde terör eylemleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. 1970'lerin başında *Bask*, İspanya'daki 17 otonom bölgenin kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hâsıla itibarıyla sıralandığı lis-

tenin *üçüncü* sırasındadır. Terör eylemleri ile geçen otuz yılın ardından 1990'ların sonuna gelindiğinde *Bask*, bu listenin *dokuzuncu* sırasına gerilemiş durumdadır. *Abadie ve Gardeazabal*, terör eylemlerinin büyüme üzerindeki bu negatif etkisini *sentetik bir model* üzerinden incelemiştir. Şöyle ki: Önce 'terör olmasaydı, Bask ekonomisi bugün ne durumda olurdu' sorusu etrafında birtakım analizler yapılarak yapay bir Bask kurgulanmıştır. Daha sonra *kurgulanmış* Bask ile *reel* Bask mukayese edilmiştir. Elde edilen bulgular şunlardır: Terör eylemlerinin başladığı 1960'ların sonundan itibaren her yıl, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hâsıla itibariyle *reel* Bask, *kurgulanmış* Bask'ın 10 puan gerisinde kalmıştır. Kaldı ki bu *fark*, terör eylemlerinin yoğun olduğu yıllarda 12 puana yükselirken, düşük olduğu yıllarda 7 puana kadar düşmüştür.

Öcal ve Yıldırım (2010), Türkiye'nin iller düzeyinde hazırlanmış 1987-2001 dönemi verilerini kullanarak terör eylemlerinin büyümeye olan etkisini [hem ülke genelinde hem de Güneydoğu Anadolu bölgesinde] *coğrafi ağırlıklı regresyon yöntemi* ile test etmiştir. Analiz sonuçları şaşırtıcı değildir: Terör eylemleri büyüme üzerinde negatif bir etki bırakmaktadır. Bu etki, söz konusu eylemlerin yoğun olarak gerçekleştirildiği Güneydoğu Anadolu bölgesinde daha belirgindir.

Benzer bir çalışma, *Abadie ve Gardeazabal*'in (2003) *sentetik kontrol* yöntemi kullanılarak *Bilgel ve Karahasan* (2012) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada büyümenin göstergesi olarak kişi başına düşen reel gayrisafi yurtiçi hâsıla değerleri, terörün göstergesi olarak da can kayıpları alınmıştır. Önce 'terör olmasaydı, Doğu ve Güneydoğu ekonomisi bugün ne durumda olurdu' sorusu etrafında birtakım değerlendirmeler yapılarak yapay bir Doğu ve Güneydoğu Bölgesi kurgulanmıştır. Bir başka ifade ile bölgenin terör öncesi sosyoekonomik özelliklerini taklit eden *sentetik bir kontrol bölgesi* oluşturulmuştur. Sonra *kurgulanmış* Doğu ve Güneydoğu ile *reel* Doğu ve Güneydoğu mukayese edilmiştir. Elde edilen bulgular şunlardır: Terör eylemlerinin baş-

ladığı 1980'lerin ikinci yarısından itibaren her yıl, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hâsıla itibariyle *reel* Doğu ve Güneydoğu, *kurgulanmış* Doğu ve Güneydoğu'nun 6.6 puan gerisinde kalmıştır.

3.

Terör eylemleri ile iktisadi büyüme arasında nasıl bir nedensellik ilişkisi vardır? Şayet varsa, bu ilişkinin yönüne ve derecesine ilişkin olarak neler söylenebilir. Bu soruları akademi dünyasının ilgi odağı haline getiren, 2011'in 11 Eylül'ünde Amerika Birleşik Devletleri'nde zühur edip bir müddet sonra diğer gelişmiş ülkelere sirayet eden terör dalgasıdır. Nitekim bugün, bu sorular etrafında cereyan eden hararetli tartışmalardan müteşekkil dar hacimli bir literatür önümüzde duruyor. Bu çalışmada söz konusu literatürün bir özeti verilmiştir.

Görüldüğü gibi, terör eylemlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalarda birbirine pek benzemeyen yaklaşımlar ve yöntemler kullanılmaktadır. Öte yandan terör eylemlerinin niteliğini ve kapsamını belirleyen uygun değişkenin seçiminde ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Bilhassa yaklaşım ve yöntem farklılıkları, bu çalışmaların ortaya koyduğu bulguların mukayese edilmesini güçleştirmektedir. Lakin şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Yaklaşım ve yöntem farklılıklarına rağmen, bütün çalışmalar terör eylemlerinin büyümeyi etkileyen bir değişken olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bir diğer önemli vurgu, terör eylemlerinden kaynaklanan etkilerin zaman ve mekân [ülke ya da bölge] itibariyle farklı olduğu şeklindedir. *Gelişmiş* ülke ekonomileri [*azgelişmiş* ya da *gelişmekte olan* ülke ekonomilerine göre] terör eylemlerinden daha az etkilenmektedir. Zira bu ekonomiler, hem iktisadi faaliyetleri teröre zemin hazırlayabilecek sektörlerden / bölgelerden güvenli sektörlere / bölgelere kaydırabilmektedir; hem de doğru para ve maliye politikaları izleyerek terörün yarattığı tahribatı dengeleyebilmektedir.

Son söz olarak terör ile büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmış lite-

ratürün yetersiz olduğunu, bir başka ifade ile sınırlı sayıda çalışma yapıldığını söylemeliyiz. Bu demektir ki, söz konusu ilişkiyi nitelik ve coğrafya farklılıklarının daha fazla dikkate alındığı, uygun ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı ve daha fazla ülkeyi kapsayan bir düzlemde ele alan yeni çalışmalar yapılmalıdır. Öte yandan mevcut literatür, *Araz ve diğerleri*'nin (2009) çalışması istisna tutulur ise, *doğrusal tahmin teknikleri* kullanan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu nedenle *doğrusal olmayan tahmin teknikleri* kullanılarak terör ile büyüme arasında cereyan edebilecek asimetrik ilişkileri sorgulayan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Abstract: There are notable approach and method differences among the studies analyzing the relationship between terrorism and economic growth. Recent studies seem to employ the methods which take place differences into account in different cases. On the other hand the models developed haven't managed to determine a sufficient indicator of terrorism. And the approach and method differences make it difficult to compare the results of these limited studies. In spite of these differences all the studies emphasize the negative effect of terrorism on economic growth. Another key intuition of the studies is that the effects of terrorism are different due to different time periods and places.

Keywords: Terrorism, Economic Growth

Kaynakça

Abadie, Alberto and Javier **Gardeazabal** (2003), "The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country", **The American Economic Review**, 93 (1): 113-132.

Abadie, Alberto and Javier **Gardeazabal** (2008), "Terrorism and the World Economy", **European Economic Review**, 52 (1): 1-27.

- Akıncı**, Merter, Gönül Yüce **Akıncı** ve Ömer **Yılmaz** (2014), “Terörizmin Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Panel İki Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi”, **Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi**, 5 (1): 1-24.
- Araz Takay**, Bahar, K. P. **Arin** and Tolga **Omay** (2009), “The Endogenous and Non-Linear Relationship between Terrorism and Economic Performance: Turkish Evidence”, **Defence and Peace Economics**, 20 (1): 1-10.
- Blomberg**, S. B., G. D. **Hess** and A. **Orphanides** (2004a), “The Macroeconomic Consequences of Terrorism”, **Journal of Monetary Economics**, 51 (5): 1007-1032.
- Blomberg**, S. B., G. D. **Hess** and A. **Weerapana** (2004b), “Economic Conditions and Terrorism”, **European Journal of Political Economy**, 20 (2): p. 463-478.
- Blomberg**, S. B., N. H. **Broussard** and G. D. **Hess** (2011), “New Wine in Old Wineskins: Growth, Terrorism and the Resource Curse in Sub-Saharan Africa”, **European Journal of Political Economy**, 27 (51): 50-63.
- Choi**, Seung Whan (2015), “Economic Growth and Terrorism: Domestic, International, and Suicide”, **Oxford Economic Papers**, 67 (4): 157-180.
- Gries**, Thomas, Tim **Krieger** and Daniel **Meierrieks** (2011), “Causal Linkages between Domestic Terrorism and Economic Growth”, **Defence and Peace Economics**, 22 (5): 493-508.
- Gaibulloev**, Khusrav and Todd **Sandler** (2009), “The Impact of Terrorism and Conflicts on Growth in Asia”, **Economics and Politics**, 21 (3): 359-383.
- Gaibulloev**, Khusrav and Todd **Sandler** (2011), “The Adverse Effect of Transnational and Domestic: Terrorism on Growth in Africa”, **Journal of Peace Research**, 48 (3): 355-371.
- Gaibulloev** Khusrav and Todd **Sandler** (2012), “Re-evaluating Ter-

rorism and Economic Growth: Dynamic Panel Analysis and Cross-Sectional Dependence”, American University of Sharjah School of Business and Management Working Paper Series.

Meierrieks, Daniel and Thomas **Gries** (2012), “Economic Performance and Terrorist Activity in Latin America”, **Defence and Peace Economics**, 23 (5): 447-470.

Meierrieks, Daniel and Thomas **Gries** (2013), “Causality between Terrorism and Economic Growth”, **Journal of Peace Research**, 50 (1): 91-104.

Shahbaz, Muhammad (2013), “Linkages between Inflation, Economic Growth and Terrorism in Pakistan”, **Economic Modelling**, 32: 496-506.

Younas, Javed (2015), “Does Globalization Mitigate the Adverse Effects of Terrorism on Growth”, *Oxford Economic Papers*, 67 (1): 133-156.

Öcal, N. and J. **Yıldırım** (2010), “Regional Effects of Terrorism on Economic Growth in Turkey: A Geographically Weighted Regression Approach”, **Journal of Peace Research**, 47 (4): 477-489.

Sandler, Todd (2014), “The Analytical Study of Terrorism: Taking Stock” *Journal of Peace Research*, 51 (2):257-271.